

YOLLAR AYRILIRKEN

Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü

Timur Kuran 1954 yılında New York'ta doğdu. 1973 yılında Robert Amerika Koleji'nden mezun oldu. Aynı yıl yükseköğrenim için Amerika Birleşik Devletleri'ne giden Kuran, 1977'de Princeton Üniversitesi'nden ekonomi lisans derecesini, 1982'de de Stanford Üniversitesi'nden ekonomi dalında doktora derecesini aldı.

1982'de asistan profesör olarak University of Southern California'nın öğretim kadrosuna katılan Kuran, 1988'de doçent oldu, 1993'te de profesör olarak üniversitenin Kral Faysal İslam Düşüncesi ve Kültürü Kürsüsü'ne atandı. 2007'den beri Duke Üniversitesi'nde ekonomi ve politika profesörü olarak Gorter Ailesi İslam Etütleri Kürsüsü'nü yürütmektedir. Genel araştırma alanı kurumsal sosyal değişimdir; Ortadoğu ve Osmanlı sosyo-ekonomik tarihiyle özellikle ilgilenmektedir. Sürmekte olan ana projesi, Orta Doğu'nun demokratikleşme sürecinin gecikmesinde geleneksel ekonomik kurumlarının oynadığı rol üzerine kapsamlı bir çalışmadır.

Başlıca yapıtları arasında Harvard Üniversitesi Yayınları'ndan çıkan *Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference Falsification* (Türkçesi: *Yalanla Yaşamak: Tercih Çarpıtmasının Toplumsal Sonuçları*, Yapı Kredi Yayınları) ve Princeton Üniversitesi Yayınları'nca basılan *Islam and Mammon: The Economic Predicaments of Islamism* (Türkçesi: *İslâm'ın Ekonomik Yüzleri, İletişim Yayınları*) yer almaktadır. Elinizdeki kitabın dayandığı kimi veriler, genel editörü olduğu 10 ciltlik çift dilli bir yapıtta bulunmaktadır: *Mahkeme Kayıtları Işığında Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam / Socio-Economic Life in Seventeenth-Century Istanbul: Glimpses from Court Records* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).

Kuran, araştırmacı olarak Princeton'daki Institute for Advanced Study'de; John Olin Ziyaretçi Profesörü olarak Chicago Üniversitesi'nin İş İdaresi Bölümü'nde; ziyaretçi öğretim üyesi olarak da Stanford Üniversitesi'nde görev almıştır. 2008'den beri International Economic Association'ın yönetim kurulu üyesidir. Cambridge Üniversitesi Yayınları'nda bir kitap serisinin editörlüğünü yürütmekte olup birçok bilimsel derginin editörler kurulunda yer almaktadır. Dünya Ekonomi Forumu'nun Arap Dünyası Konseyi üyesidir. Association of Analytic Learning on Islam and Muslim Societies (AA-LIMS) adlı bilimsel kuruluşun da kurucu başkanıdır.

Nurettin Elhüseyni (Silvan/Diyarbakır, 1954). Darüşşafaka Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu. AnaBritannica'da yazı kurulu üyesi ve çeşitli yayın kuruluşlarında editör olarak çalıştı. Halen serbest çevirmenlik ve araştırmacılık yapıyor. Çevirdiği kitaplardan bazıları: *Polonya Günlüğü* (Metis, 1985); *Kahve ve Kahvehaneler*, Ralph S. Hattox (Tarih Vakfı, 1996); *Çatışan Kültürler*, Bernard Lewis (Tarih Vakfı, 1999); *İslam Sanatı ve Mimarisi*, Peter Delius (Literatür, 2007); *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, Lucy Garnett (Oğlak, 2009); *Mitoloji - Kolektif* (NTV, 2009); *Gezgin Şölen* (YKY, 2010); *Demokrasi Neye Yarar?* (YKY, 2010); *Solan Akdeniz: 1550-1870 / Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Faruk Tabak (YKY, 2010); *Gezgin Şölen: Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı*, Kenneth F. Kiple (YKY, 2010); *Canavarlar Garip Yaratıklar Kitabı*, Christopher Dell (YKY, 2010); *Karanlıkta Fısıldaşanlar: Stalin Rusya'sında Özel Yaşam*, Orlando Figes (YKY, 2011); *İmparatorluk: Britanya'nun Modern Dünyayı Biçimlendirışı*, Niall Ferguson (YKY, 2011).

İÇİNDEKİLER

Önsöz • 9

I Giriş

- 1 Ortadoğu'nun Ekonomik Azgelişmişliği Muamması • 19
- 2 İslam'ın Ekonomik Rolüne Analitik Bir Yaklaşım • 44

II Örgütsel Durgunluk

- 3 İslam Yönetimi Altında Ticari Yaşam • 65
- 4 İslami Ortaklıkların Süreğen Basitliği • 88
- 5 İslami Miras Sisteminin Sakıncaları • 105
- 6 İslam Hukukunda Korporasyonun Yokluğu • 127
- 7 Ortadoğu'da Ticari Korporasyon Geliştirilmesinin Önündeki Engeller • 151
- 8 Bankasız Kredi Piyasaları • 183

III Azgelişmişliğin Ayak Sesleri

- 9 Gayrimüslimlerin Ekonomik İslamileşme Süreci • 215
- 10 Ortadoğu'daki Dinsel Azınlıkların Yükselişi • 241
- 11 Kapitülasyonların Kökeni ve Mali Etkileri • 267
- 12 Gayrişahsi Ticareti Kolaylaştıran Yabancı Ayrıcalıkları • 293
- 13 Ortadoğulu Konsolosların Eksikliği • 327

IV Sonuçlar

- 14 İslam Ekonomik Gelişmeyi Engelledi mi? • 357

Kaynakça • 385

Dizin • 433

Önsöz

Rastgele seçilmiş bir aydın kümesine modern ekonominin niçin Doğu Akdeniz yerine Kuzeybatı Avrupa'da biçimlendiği sorulsa tipik yanıt, Batı'nın esnek, Müslümanlık'ın ise katı olduğunu vurgulayacaktır. Birçoğu diyecektir ki, Batı Hıristiyan âlemi Protestan Reform hareketi, Rönesans ve Aydınlanma yoluyla kendisini kilise dogmasından kurtararak yaratıcılığın önünü açarken İslam dünyası kendisini dinsel göreneğin prangalarından kurtarmayı başaramadı. İslam'ın yeniliğe karşı çıktığı, bu nedenle de Müslüman toplumların değişen koşullara uyum sağlayamadığı ve ilerlemeye direndiği görüşü geniş çevrelerce benimsenmiştir.

Bu görüş bir gerçeklik payı taşımakla birlikte, yeniliklere ilişkin tutumların ve esnekliğin niçin farklılık göstermiş olabileceğine açıklık getirmiyor. Hıristiyanlık'ın ekonomik gelişmeyi engelleyen öğeleri alt edilirken, Ortadoğu neden İslam'ın geciktirici etkilerini ortadan kaldıramadı? Ekonomik modernleşme için temel önemdeki yeni dinsel yorumlar niçin Ortadoğu'ya bir gecikmeyle yayıldı? Rağbet gören anlayış İslam'ın ekonomik gelişmeyi hangi mekanizmalar yoluyla önlediğine de tatmin edici bir açıklama sunmuyor.

Ortadoğu'nun geri kalmasına yol açan mekanizmalara kafa yormaya koyulduğumda, geniş bir analitik yaklaşım isteyen okurların yönelebileceği tek bir yapıt bulunmadığını gördüm. Kuşaklar boyunca seçkin uzmanlar belirli dönemleri, olayları,

kurumları ya da bölgeleri incelemiştir. Kimileri karşılaştırmalı ekonomi tarihçilerince kimileri de İslam ya da Ortadoğu uzmanlarınca olmak üzere, İslam dünyasının ekonomik performansını ölçmeye yönelik yararlı girişimler de olmuştur. Ne var ki, birkaç istisna dışında gözlemlenen ekonomik süreçleri açıklama girişimleri, az gelişmişliğin nedensel mekanizmalarından çok belirtilerine ağırlık vermişlerdir. 16. yüzyılda Müslümanların Avrupa'da matbaacılığın gelişimine kayıtsız kaldığını gözlemlemek, Batı Avrupa'yla Ortadoğu'nun neden değişik yollar izlediklerini açıklamak yerine yalnızca temel sorunun bir belirtisini ortaya koyar; tatmin edici bir açıklama dışarıdan belirli yenilikleri almada niçin yeterince güçlü bir talep doğmadığını irdelemelidir. Ortadoğu'nun Avrupa emperyalizmine yenik düştüğünü gözlemlemek de, politik boyun eğmeyle sonuçlanan ekonomik ataleti açıklamaksızın, az gelişmişliğin geç bir belirtisini ortaya koyar.

Ortadoğu'nun ekonomik bakımdan ileri bir bölgeden hantal bir bölgeye dönüşmesini inceleyen bu kitap sırf tıkanmaları gözlemlemekle yetinmiyor. Kritik mekanizmalara odaklanan bir yorum geliştirmeye çalıştığım için okurları uzmanlaşmış kaynaklarda bulunan ayrıntılara boğmaktan kaçındım. Ortadoğu'ya ilişkin seçkin yapıtlar vermiş tarihçiler kitaptaki kimi genellemeleri yadırgayabilir. Onlardan, amacımın çoğu tarih kitabındaki amaçtan farklı olduğunu akılda tutmalarını rica edeceğim. Burada güdülen amaç açısından, tarihsel detaylar ve farklılıklar ancak Ortadoğu'nun yaşadığı talihsiz süreci aydınlattıkları ölçüde anlam taşırlar.

Ortadoğu'nun küresel konumundaki gerilemenin zamanlaması da büyük muammamızın bir parçasıdır. Dönüm noktasını bölgenin kişi başına üretim ve tüketim bakımından açıkça geriye düştüğü 19. yüzyıl olarak belirlemek revaçtadır. Fakat bu gibi ekonomik performans ölçülerindeki uçurumlar bir kurumsal boşlukta açılmadı. Gözle görülür farklılıklar ortaya çıkmadan önce Batı'nın modern ekonomik kurumları benimsediği, Ortadoğu dahil geri kalan dünyanın ise Ortaçağ'a özgü ticari ve finansal kurumlara saplanıp kaldığı uzun bir dönem yaşandı. 19. yüzyılın ekonomik bakımdan güçlü ülkelerinde üretim ve ti-

caret, eldeki kaynakları o dönemin Ortadoğu'sunda ya da daha kesin ifadeyle, bölgenin Batı etkilerine hâlâ kapalı sektörlerinde gözlemlenenden çok daha büyük ve karmaşık birimlerce yürütülüyordu.

Modernlik öncesi dönemde Ortadoğu'nun ekonomik kurumları büyük ölçüde bölgenin başat hukukuna, yani İslam hukukuna dayalıydı. İslam hukuku statik bir yapı değildi; kimi bağlamlarda sürekli olarak yeniden yorumlanmaktaydı. Bununla birlikte, ekonomik modernleşme için kritik belli alanlarda, Batı'nın Ortaçağ kurumlarından, gayrişahsi ticarete uygun ör-güt biçimlerini de kapsamak üzere, modern ekonomik kurumlara geçişi gerçekleştirdiği binyılda değişim asgari düzeydeydi. Dolayısıyla önümüzdeki ana güçlük, klasik İslam'ın Ortaçağ küresel ekonomisine uygun özgün ekonomik kurumsal bileşiminin, küresel düzeyde başarının sürmesi için gerekli dönüşümleri neden yaratmadığını açıklığa kavuşturmaktır.

Her yararlı sosyal bilim çalışması bir düzeyde karşılaştırmalıdır; çünkü bulguların yorumlanması ve başarıların ölçülmesi, odaktaki sosyal birimden daha geniş bir bağlam gerektirir. Karşılaştırmalı analiz olağandışı süreçlere dikkat çekerek düşünsel bilmeceler yaratır. Dolayısıyla bu kitap boyunca, Müslüman Ortadoğu'nun kurumları ve bunların izlediği gelişim çizgileri diğer yerlerdekilerle, özellikle de Kuzey İtalya, Fransa, İngiltere, Hollanda ve Belçika'daki çoğu kez değişken denkleleriyle karşılaştırılmaktadır. Modern ekonominin biçimlendiği yer olduğundan, Batı dünyası karşılaştırma için temel işlevi görmektedir. 17. yüzyıl Suriye'sindeki tüccarların yararlanabildiği kısıtlı örgütsel mönü ancak dönemin İngiltere'sinin örgütsel dinamizmiyle karşılaştırıldığında bir muamma oluşturur. Kaldı ki Ortadoğu'da yerel ekonomik kurumların endişe kaynağı oluşturması ve çeşitli reformları harekete geçirmesi Batı'yla rekabet çerçevesindedir.

Seçilmiş ekonomik kurumların uzun vadeli etkilerini belirlemek, o kurumların parçası olduğu daha geniş çerçeveli sosyal sistemi değerlendirmek anlamına gelmez. Klasik İslam hukukunun kimi özelliklerinin ekonomik handikaplara dönüştüğü saptanmakla, İslam uygarlığının büyük atılımları yadsınmış

olmadığı gibi ekonomik üretkenliğin tek değer ölçüsü olduğu da varsayılmış olmaz. Günümüzde geniş bir çevrenin gerilik, cehalet ve baskı kaynağı olarak gördüğü bir din ile ekonomik başarısızlık arasındaki bağları araştırmanın getirdiği risklerin farkındayım. Her ne kadar günümüzde İslam'ı Ortaçağ'ın İslam karşıtı polemiçileri gibi açıkça eleştirenlerin sayısı az olsa da, İslam fobisinin artık geçmişte kaldığı söylenemez. Ancak İslam karşıtı önyargının yaygınlığı İslam tarihi üzerine dengeli ve serinkanlı düşünmeyi sınırlamak için gerekçe olamaz. Ortaya çıkarılacak gerçekler kötüye kullanılabilir diye soru yöneltmekten, ipucu izlemekten ya da dürüst sonuçlar çıkarmaktan kaçınmak, kimi buluşların suç işlemeyi kolaylaştırdığı gerekçesiyle teknolojik ilerlemelerden vazgeçmeye benzer.

İslam'ın temelsiz eleştirilerle karşılaştığı alanlarda yanlış anlayışların bilincinde olan aydınlar kanıtlanabilir gerçeklere dayanan dikkatli araştırmalarla bunları düzeltmek zorundadır. Militan İslamcılık ve politik Hıristiyanlık başta olmak üzere, çağımızın çeşitli akımlarınca ortaya atılan en zararlı düşüncelerden biri, İslam'ın modern Batı'ya has özgürlükler, tutumlar ve etkinlik standartlarıyla özünde bağdaşmadığıdır. Bir uygarlıklar çatışmasının kaçınılmaz olduğu tezini destekleyen bu algı, ideologlar tarafından küresel gerilimleri tırmandırmak için kullanılmaktadır. Ortadoğu tarihinin dürüst bir analizi, zihinleri sarıldıkları karikatürlere aykırı bulgulara kapalı olan bu ideologları dizginlemeyecektir. Onlar uygarlıkları değişmez nitelikler çerçevesinde düşünmeyi ve kendilerinininki daima tepede olmak üzere uygarlıkları hiyerarşik biçimde sıralamayı sürdüreceklerdir. Ancak dürüst bir analiz, kafası bulanık çok sayıda insana Müslüman Ortadoğu'nun niçin görece yoksullaştığına ilişkin nüanslı bir yorum sağlayarak İslam'ın ikincil kurumlarının hedeflenmeyen sonuçlarına dönük bir anlayış geliştirmelerine hizmet edebilir.

Günümüzde özsaygılarını ve kolektif kimliklerini yerli yasalar, normlar ve geleneklerden aldıkları varsayılan insanları gücendirmekten sakınan gözlemcilerin bu kurumları eleştirmekten çekindiğini izliyoruz. Oysa kurumların, özellikle de ekonomik kurumların, topluluk bağlarını ve iç rahatlığı aşan

potansiyel yararları vardır. Kurumlar aynı zamanda işbirliği ve ortaklık kurma alışkanlıklarını, zenginlik ve piyasa verimliliği yaratan teşvikleri biçimlendirir. Dolayısıyla, toplumların özsaygılarına ilişkin kaygılardan kaynaklanan düşünsel kısıtlamalar, bunlardan yararlanması beklenen kesimlerin ekonomik gelişimlerini sınırlandırabilir. Kaldı ki, refah ve özsaygı birbiriyle çatışan amaçlar değildir. Gittikçe küçülen dünyamızda ekonomik başarısızlık başlı başına bir utanç ve içerlenme kaynağıdır. Bir topluluğu yoksulluğa mahkûm etmek, zengin kurumsal mirasının bazı bileşenlerinin zamanın gerisinde kaldığını göstermeye oranla özsaygısına daha büyük zarar verebilir.

Dahası, güceniğe yol açma endişesi, Müslümanların özünde düşünsel tartışmaya hasım ve kişisel gelişime kayıtsız oldukları yönündeki hatalı varsayıma dayanır. Kültürlerarası iletişimden çekinen ve korumacı politikaları destekleyen Müslümanlar bulunmakla birlikte, bunlar geri kalanları temsil etmez. Çok sayıda Müslüman sosyal sistemlerindeki hangi öğelerin, istemeden ve öngörülmeden biçimde dahi olsa, gelişmeyi tıkamış olabileceğini ve sorunlu kurumların aşılabileceğini bilmek istiyor. İslam'ı modern yaşamın gerekleriyle bağdaştırmaya çalışırken, yararlı olmayı sürdüren öğeler ile korunmasızın ya da canlandırılmaksızın takdir edilecek öğeler arasında ayırım yapmak için bile olsa, kültürel mirasını anlamaya çalışıyor. Elinizdeki kitap tarihsel olguları yorumlamaya odaklanmakla birlikte, miadını doldurmuş ekonomik kurumları geri getirme yönündeki İslamcı çabaların pratik sonuçlarına ilişkin kavrayışlar da sunuyor.

Bu kitabı yazarken, yüzlerce uzmanın verilerinden ve içgörülerinden yararlandım. Haliyle bazı durumlarda, başkalarının yapıtlarını yeni bağlantılar belirlemek ya da yazarlarının varmaktan kaçındığı yorumları sunmak ve hatta kimi zaman yanlışlıklarını kanıtlamak için kullandım. Birçoğu kaynakçama giren değerli yapıtların yazarı olan geniş bir kesim, önerileri, yönlendirmeleri, uyarıları ve eleştirileriyle kitabın gelişimine katkıda bulundu. Düşünsel bakımdan borçlu olduklarımın hepsini saymak mümkün olmasa da, kimilerini özellikle anmak isterim. Bir ya da daha fazla bölümün taslağını okuyarak değişiklikler öne-

ren Eli Berman, Murat Çizakça, Michael Cook, Robert Cooter, Mahmoud El-Gamal, Boğaç Ergene, Avner Greif, Murat İyigün, Noel Johnson, Eric Jones, Daniel Klerman, Deepak Lal, Claire Morgan, Mustapha Nabli, Robert Nelson, Douglass North, Şevket Pamuk, Jean-Philippe Platteau, David Powers, Jared Rubin ve John Wallis'e; aydınlatıcı sohbetleri ve yararlı yönlendirmeleri için Ali Akyıldız, Lloyd Armstrong, Kenneth Arrow, Murat Birdal, Fahad Bishara, Ali Çarkoğlu, Paul David, Hanming Fang, Fethi Gedikli, Mehmet Genç, Ron Harris, Laurence Iannaccone, Kıvanç Karaman, Murat Koraltürk, Naomi Lamoreaux, Ghislaine Lydon, Donald Miller, Joel Mokyr, Jeffrey Nugent, Virginia Postrel, Frederic Pryor, Gary Richardson, Kimon Sargeant, Zafer Toprak ve Emre Yalçın'a; kritik verilere erişmemi sağlayan için Mehmet Âkif Aydın'a; bu kitabın hazırlandığı uzun dönem boyunca çalışmalarına araştırma asistanı olarak özveriyle katılan Hania Abou Al-Shamat, Banu Birdal, Sinan Birdal, Iva Božović, Debbie Johnston, Feisal Khan, Scott Lustig, Charles Miller, Alvaro Name Correa, Fırat Oruç, Anantdeep Singh, Murat Somer ve Sung Han Tak'a; zahmetli arşiv taramalarını üstlenen ve transliterasyonlar sağlayan Müslüm İstekli ve Ömer Faruk Bahadır'a; birçok eksiği bulunan bir metinden kitabın İngilizce orijinalini çıkarmayı kolaylaştırdıkları için, hepsi Princeton University Press'te görevli Seth Ditchik, Karen Verde, Sara Lerner, Dimitri Karetnikov ve Janie Chan'a; elinizdeki akıcı Türkçe çeviriyi gerçekleştiren Nurettin Elhüseyni'ye; çevirinin yayımlanmasına emek veren ve süreç boyunca her türlü kolaylığı gösteren, başta Raşit Çavaş, Aslıhan Dinç ve Sevi Sönmez olmak üzere Yapı Kredi Yayınları'nın seçkin personeline; ve son olarak, gerek araştırma kaynakları gerekse görsel malzeme bulmadaki büyük yardımları için Duke Üniversitesi Kütüphanesi'nden Christof Galli ve Harvard Üniversitesi Kütüphanesi'nden Joanne Bloom'a minnettarım. Bu kişiler sağladıkları yardımları kulanma biçimleri konusunda hiçbir sorumluluk taşımıyorlar. Hiçbirinin kitapta sunulan yorumları paylaştığı varsayılmamalıdır.

Yapıtımızda bir biçimde yer bulan çalışmalar Chicago Üniversitesi İşletme Yüksek Lisans Okulu'na bağlı George J. Stigler Ekonomi ve Devlet Araştırmaları Merkezi'nde John Olin

Kürsüsü konuk profesörlüğünü üstlendiğim 1996-97 akademik yılında başladı. İlk taslağın öbür bileşenleri Münih Üniversitesi Ekonomik Araştırmalar Merkezi'nde konuk profesör olarak bulunduğum Haziran 1997'de, Avustralya Ulusal Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Okulu'na bağlı Sosyal ve Siyasal Teori Grubu'nun bir konuk üyesi olarak çalıştığım Haziran-Ağustos 1999'da, Güney California Üniversitesi Disiplinler Arası Araştırma Merkezi'nin öğretim üyeleri arasında yer aldığım 2002-3'te ve Stanford Üniversitesi Ekonomi Fakültesi'nde konuk profesörlüğü üstlendiğim 2004-5'te hazırlandı.

Earhart Vakfı 2003-4'te sağladığı bir araştırma fonuyla ve John Simon Guggenheim Anma Vakfı 2004-5'te sunduğu bir bursla bu çalışmayı destekledi. John Templeton Vakfı'nın finanse ettiği Metanexus Enstitüsü bünyesindeki Manevi Sermaye Araştırma Programı veri toplama, kavramları geliştirme ve istatistiksel testleri yapma aşamalarında geniş araştırma desteği sağladı. Projenin tamamı 1993-2007 arasında profesör olarak görev aldığım Güney California Üniversitesi Kral Faysal İslam Düşüncesi ve Kültürü Kürsüsü ile 2007'den beri profesörlüğünü üstlendiğim Duke Üniversitesi Gorter Ailesi İslam Araştırmaları Kürsüsü tarafından desteklendi.

Kitabın ilk tam taslağının ortaya çıktığı Nisan 2008'de, George Mason Üniversitesi Mercatus Merkezi bir yayın öncesi konferansla kitabı onurlandırdı. İki gün süren oturumlarda, hepsine yukarıda teşekkür ettiğim ve seçkin uzmanlardan oluşan bir grup, metnin gerek düzenini, gerekse yorumlarını eleştirel bir incelemeden geçirdi. Bu değerlendirmelerden önemli ölçüde yararlandım. Tek üzüntüm konferansta sunulan her öneriye uymanın olanaksızlığı oldu. Kimi önerileri başka yerlerde, elinizdeki kitabı tamamlayan çalışmalarda değerlendirmekteyim.

Kitaptaki belli bölümler bir ölçüde daha önce yayımlanmış birkaç makaleme dayanıyor. Söz konusu makaleler şunlardır: "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System" (İslam Hukuku Çerçevesinde Kamusal Hizmetlerin Arzı: Vakıf Sisteminin Kökeni, Etkisi ve Sınırlamaları), *Law and Society Review*, 35 (2001), s. 841-97; "The Islamic Commercial Crisis: Institutional Roots of Eco-

conomic Underdevelopment in the Middle East” (İslam’ın Ticari Krizi: Ortadoğu’da Ekonomik Az gelişmişliğin Kurumsal Kaynakları), *Journal of Economic History*, 63 (2003), s. 114-46; “The Economic Ascent of the Middle East’s Religious Minorities: The Role of Islamic Legal Pluralism” (Ortadoğu’daki Dinsel Azınlıkların Ekonomik Yükselişi: İslami Çoğulcu Hukukun Rolü), *Journal of Legal Studies*, 33 (2004), s. 475-515; “The Logic of Financial Westernization in the Middle East” (Ortadoğu’da Finansal Batılılaşmanın Mantığı), *Journal of Economic Behavior and Organization*, 56 (2005), s. 593-615; “The Absence of the Corporation in Islamic Law: Origins and Persistence” (İslam Hukukunda Korporasyonun Yokluğu: Köken ve Süreçlilik), *American Journal of Comparative Law*, 53 (2005), s. 785-834. Bu makaleleri burada kullanmama izin verdikleri için yayımcılarına teşekkür ederim.

Zaman içinde önemli ölçüde değişen birkaç dili barındıran bir bölgeyle ilgili bir kitapta, transliterasyonda mutlak tutarlılık olanaksızdır. Ancak kitapta kimi temel kuralların izlendiğini belirtmem gerekir. Notlarda ve kaynakçada yazar adları orijinal kaynaktaki gibi yazılmıştır. Kitabın Türkçe çevirisinde Arapça ve Farsça terimlerin transliterasyonu Türkçe okunmuş esas alınarak yapılmıştır. Latin alfabesini kullanan dillerden alınan ve Türkçeleşmiş biçimleri bulunmayan bütün kelimeler ise orijinal haliyle verilmektedir. *Kur’an* alıntılarında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Türkçe meali esas alınmıştır; *Kitab-ı Mukaddes* alıntılarının kaynağı ise ChristianAnswers.net sitesindeki Türkçe çeviridir.

Kişilerden söz edilirken, analitik bir neden bulunan durumlar dışında, dine ya da milliyete bakılmaksızın saygı ve statü belirtici terimler verilmemiştir. Okumayı kolaylaştırmak amacıyla kitabın tümünde tutarlı olarak Miladi tarihler kullandım.

Timur Kuran

Durham, N.C.

Aralık 2009 ve Şubat 2012

I GİRİŞ

Ortadoğu'nun Ekonomik Azgelişmişliği Muamması

İkinci binyılın başında, yani 1000 yılı dolaylarında, İtalya veya Çin'den gelen bir ziyaretçi Ortadoğu'yu yoksul, ticari bakımdan yetersiz ya da örgütsel bakımdan ilkel bir bölge olarak algılamazdı.¹ Bölge her ne kadar esrarengiz görünebilse de, göze bakan özellikleri ekonomik düşkünlük portresi çizmezdi. Üçüncü binyılın başında ise Ortadoğu bölgesi geniş bir kesimce ekonomik bakımdan hantal bir bölge sayılmaktadır. Bu görüşü destekleyen istatistikler az değildir. Bölgedeki firmaların yarısından fazlası elektrik kısıntılarını, telekomünikasyon güçlüklerini ya da ulaşım zorluklarını ticari başarıları önünde büyük bir engel olarak görüyor; Avrupa'da aynı oran dörtte birin altında. Bölgedeki ortalama ömür esas olarak Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Doğu Asya'nın bir bölümünden oluşan yüksek gelirli ülkelere oranla 8,5 yıl daha kısa. Kişi başına gelir ise yüksek gelirli ülkelerdeki ortalamanın yüzde 28'ine denk. Bölgedeki yetişkinlerin ancak dörtte üçü okuryazar; buna karşılık ileri ülkelerde neredeyse tam okuryazarlığa varılmış durumda (tablo 1.1).

1750 sonlarında görüntü farklıydı. O dönemde Londra ya da Amsterdam'da ortalama işçinin alım gücü Doğu Akdeniz'in en büyük metropolü ve önde gelen ticari merkezi İstanbul'daki ortalama işçininkinin yalnızca iki katıydı.² İzleyen dönemde

- 1 Maddison, *World Economy*, s. 51-52, 1000 yılında Avrupa'daki gelir düzeyinin Asya ve Kuzey Afrika'daki düzeyden düşük olduğu tahmininde bulunmaktadır.
- 2 Pamuk, "Urban Real Wages", tablo 2, 3. Daha kapsamlı endeksler için bkz. Zanden, *Long Road*, s. 270-74.

Ortadoğu ve Batı yaşam düzeyleri arasındaki uçurum I. Dünya Savaşı'na kadar açıldı. O zamandan beri ise büyüme oranları aşağı yukarı eşittir. Bir oran olarak ölçüldüğünde, 21. yüzyıl başlarında Batı ile Ortadoğu arasındaki kişi başına gelir uçurumu bir yüzyıl önceki düzeyde duruyor.³

TABLO 1.1

Ekonomik Performansa İlişkin Karşılaştırmalı Göstergeler (2007)

Bölge, ülke ya da ülke topluluğu	İnsani Gelişim		Yetişkin okuryazar oranı (%)	Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla (ABD\$)
	Endeksi (Birleşmiş Milletler)	Ortalama ömür		
Ortadoğu	0,73	69,4	74,7	9.418
Arap Birliği	0,70	68,5	69,6	8.103
İran	0,78	71,2	82,3	10.955
Türkiye	0,81	71,7	88,7	12.955
OECD (Türkiye dışında)	0,94	77,8	99,0	33.755
Çin	0,78	72,9	93,3	5.383
Hindistan	0,61	63,4	66,0	2.753
Afrika Birliği (Arap Birliği üyeleri hariç)	0,49	51,5	62,3	2.029

Kaynak: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, *İnsani Gelişim Raporu 2007-8* (<http://hrdstats.undp.org>).

Notlar: 2007 itibarıyla Arap Birliği'nin 22 üyesi vardı; Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nde (OECD) dünyanın sanayileşmiş ülkelerinden 30'u yer almaktaydı; Afrika Birliği bünyesindeki 53 üyenin 10'u aynı zamanda Arap Birliği'ne üyeydi. Gayri safi yurtiçi hasıla 2007'de dolar cinsinde alım gücü paritesine göre ölçülmektedir. Bölge ve örgüt ortalamaları nüfus ağırlıklıdır. Arap Birliği'nin üç üyesiyle (Irak, Filistin İdaresi, Somali) ve Afrika Birliği'nin dört üyesi (Sahra Demokratik Cumhuriyeti, Gambia, Seyşeller, Zimbabve), ilgili bazı endekslere ulaşamadığından ülke ağırlıklı ortalamalardan çıkarıldı. Bu bakımdan, Arap Birliği ve Afrika Birliği ortalamaları içinde yer alan ülkelerin sayısı sütunlara göre biraz değişmektedir.

3 Pamuk, "Economic Growth since 1820". Angus Maddison'ın kişi başına gelire ilişkin küresel karşılaştırmalarına göre (*Monitoring the World Economy*, tablo 1.3), 1913'te kişi başına gelir önde gelen sanayileşmiş ülkelerde 3.482 \$, buna karşılık Türkiye'de 979 \$ ve Mısır'da 508 \$ düzeyindeydi (hepsi 1990'daki dolar değeriyle).

Ortadoğu'nun ikinci binyılın sonuna doğru ekonomik konumunu yitirmesi, ekonomik performansındaki mutlak bir gerilemeye bağlanamaz. Tersine, şimdiki yaşam standartları binyıl önceki düzeyi bir hayli aşılıyor. Kişi başına gelir 1820'den 1913'e kadar yaklaşık üçte iki oranında yükseldi; iki dünya savaşı arasındaki sınırlı büyüme döneminin ardından, 1950-90 arasında ise üçe katlandı.⁴ Öyleyse günümüzde dünyanın en zengin kesimini oluşturan ülkelere oranla daha yavaş büyümenin yol açtığı *görece* bir gerileme söz konusudur.⁵ Ortadoğu hâlâ Sahra-altı Afrika'dan ve hatta 1990'lardan beri parlak performans gösteren Hindistan'dan daha zengindir.

Ortadoğu bölgesi Batı'nın gerisine düştüyse bunun nedeni modern ekonominin kilit kurumlarını benimsemede geç kalmış olmasıdır. Bu kurumlar artık yerkürenin en yoksul kesimleri dışında her yerde olağan saydığımız ekonomik faaliyetleri mümkün kılan yasalar, düzenlemeler ve örgüt biçimleridir. Söz konusu faaliyetler ise, uzun ömürlü özel işletmeler bünyesinde üretken kaynakların büyük ölçekte seferber edilmesi ve dönüşüme yatkın dayanıklı yapılar aracılığıyla sağlanan sosyal hizmetlerdir. 19. yüzyılın başlarına kadar Ortadoğu'nun özel sektörleri, ömürleri kurucularının yaşamlarıyla sınırlı çekirdek işletmelerden oluşmaktaydı. Bireyler kaynaklarını kâr amaçlı işletmelerde topladıklarında, sağlanan işbirliği genellikle birkaç ayla sınırlı olmak üzere geçiciydi. Günümüzde ileri sayılan ülkeler ise o sıralarda tasarrufların topluca seferber edilmesi, bireysel planlama ufuklarının genişletilmesi ve yapısal olarak karmaşık örgütler aracılığıyla yeni teknolojilerden yararlanılması için temel önem taşıyan kurumların çoğunu geliştirmişlerdi. Bu bölgelerarası ayrışma, Ortadoğu'nun yaşam standartları bakımından geri düşmesinin ve yabancı egemenliğine yenik düşmesinin kilit nedenlerinden biridir.

Özetle, elinizdeki kitapta işlenen tez budur. İki bölgedeki ticari yaşamın 1000 yılı dolaylarında elle tutulur bir farklılık taşımadığını göreceğiz. Ortadoğulu tüccar ve yatırımcıların

4 Özmucur ve Pamuk, "Standards of Living", tablo 1; Owen ve Pamuk, *Middle East Economies*, s. 231. Arap ülkelerindeki yönelimlere ilişkin daha kapsamlı ayrıntılar için özellikle bkz. Rivlin, *Arab Economies*.

5 Ek karşılaştırmalı istatistikler için bkz. Rivlin, *Arab Economies*, özellikle böl. 4.

kurduğu işletmeler Batı Avrupa'daki denklere için büyük ölçüde tanıdık sayılırdı ve tersi durum da geçerliydi. Geriye dönüp bakılınca belirlenebilen farklılıklar ticari yaşamın ritimleri, ekonomik üretkenlik ya da yaşam standartları açısından henüz önem kazanmamıştı. Bununla birlikte, söz konusu farklılıklar örgütsel gelişimde köklü bir ayrılığın tohumlarını barındırmaktaydı. Batı'nın kurumsal bileşimi gittikçe daha ileri ticari ve finansal kurumlar doğururken, Ortadoğu'nunki doğrudan devlet denetiminin dışında kalan sektörlerde örgütsel durgunluk yarattı. Ortadoğuların kredi bulmasına, yatırım yapmasına ve üretmesine temel oluşturan kurumlar daha ileri kurumlar yaratmadı; daha verimli biçimde, daha uzun zaman diliminde ya da daha geniş ölçekte yerine getirilecek işlevleri mümkün kılan yapısal dönüşümleri de harekete geçirmede. Ortadoğu kurumsal bileşimi, kendi bünyesinde büyük çaplı örgütsel yenilikler yaratmayı başaramadığı gibi dünyanın diğer bölgelerinde sağlanan yeniliklerden yararlanma fırsatlarını da köstekledi.

Kitabın sonraki bölümleri, yoğun kurumsal reformlar dönemi, yani 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başları öncesinde Ortadoğu'nun ana ekonomik kurumlarını inceleyerek bütün bu savları somutlaştırmaktadır. Günümüzün en varlıklı ülkelerinden oluşan blokla Ortadoğu karşılaştırılarak önemli ipuçları çıkarılacaktır.

Yakın zamana kadar bu bloğun nüvesi "Batı Hıristiyan âlemi" olarak bilinirdi. Şimdi bu bloğu kısaca "Batı" olarak adlandırmaktayız. Konumuz açısından, Batı 12. yüzyıldan 16. yüzyıl başlarına kadar Katolik Kilisesi'nin papalık hiyerarşisine ortak bir politik, hukuksal ve dinsel bağlılığı paylaşan Avrupa toplumlarından oluşuyor. Bu ülkelerin kimilerinde daha sonra kısmen Katoliklik'i hedef alan bir reform hareketi yaşandı.⁶

Ortadoğu terimi ise birçok tanıma açıktır. Bu kitabın tarihsel kapsamında bütün Arap dünyasını ve İran'ı, ayrıca kilit İslami kurumların durgun kaldığı bir dönemde Türklerin yönettiği Balkan yarımadasıyla birlikte Türkiye'yi içine almak üzere es-

6 Bu tanımın alındığı kaynak: Berman, *Law and Revolution*, s. 2. Daha sonraki dönemlerde büyük ölçüde Batılıların yerleştiği Kuzey Amerika gibi yerler Batı'nın bir parçası haline geldi.

nek bir biçimde kullanılmaktadır. İspanya, Müslüman egemenliğine son veren *Reconquista* (yeniden fetih) yoluyla 15. yüzyılın sonuna doğru Hıristiyan denetimine girene kadar bu bölge içindedir. Öte yandan, hepsi de İslam'ın kök saldığı bölgeler olan Hindistan, Orta Asya, Doğu Asya ve Sahra-altı Afrika, bölgenin dışındadır. Şekil 1.1'in gösterdiği üzere, řu ya da bu dönemde "Ortadoğu" içinde saydığımız toprakların büyük bölümü en az 800'den 1880'e kadar Müslüman yönetimi altında kaldı. Bölge 1300'e doğru günümüz Türkiye'sinin epeyce bir bölümünü, 1500'e kadar da Balkanlar'ın büyük bölümünü kapsayacak biçimde genişledi.⁷

İslami Kurumlar ve Değişkenlikleri

Kurum, tanım gerektiren başka bir kaygan kavramdır. Burada "kurum" terimi, bireysel davranışları belirleyen ve onlar tarafından biçimlenen düzenleri sosyal olarak yaratan bir sistem anlamında kullanılmaktadır.⁸ Bu tanım, devletin koyduğu yargı yöntemleri ve vergi mevzuatı gibi bilinçli olarak yaratılmış sosyal düzenleri kapsar. Ayrıca tarihten kaynaklanan yönemsel beklentileri, göreneksel sözleşme âdetleri ve örgütsel normlar gibi diğer seçimlerin yan ürünleri olarak ortaya çıkan kalıpları da kapsar.

Bizi ilgilendiren dönemde, Ortadoğu'nun günlük yaşamı açısından büyük öneme sahip bir kurum şeriat olarak da bilinen İslam hukukuydu. İslam hukuku ilke olarak bütün insan uğraşlarını kapsardı. Ama uygulamada günlük yaşamın kimi alanları dinden ayrı tutulan kurallarla düzenlenirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun politik söyleminde, İslam hukukundan ayrı olarak "hükümdar hukuku" (kanun) olarak bilinen bir yasa kategorisi ve dinsel kitap ya da bilgidен çok yerleşik uygulamalara

7 Bu tanımı kullanmanın gerekçesi analizin kurumlara odaklanmasıdır. Müslümanların İspanya'ya ve Balkanlar'a yayılmasıyla İslam'a özgü ekonomik kurumlar buralara da taşındı.

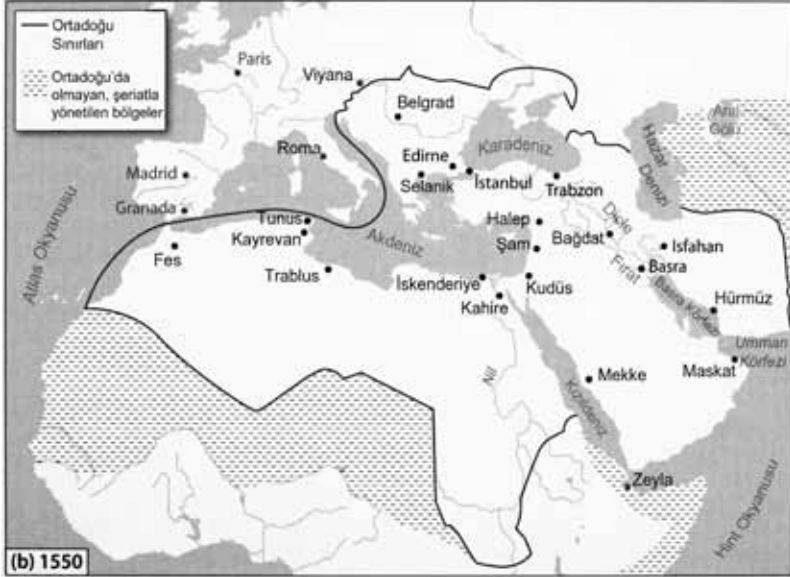
8 Genel tanımın kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Greif, *Institutions*, özellikle s. 14-23.

dayanan göreneksel hukuk (örf) gibi bir üçüncü kategori vardı.⁹

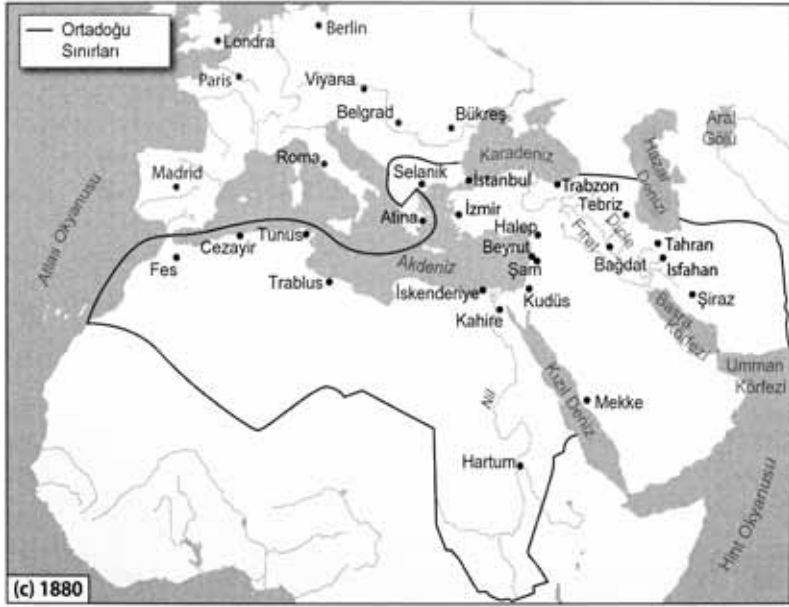
Ortadoğu'nun açıkça geriye düştüğü iki alan olan ticaret ve finasta da modern çağa kadar İslam hukuku kilit bir rol oynadı. Bireyler İslami bir şablona uyan sözleşmeler yapar, sözleşmelerin gereğini İslami mahkemeler aracılığıyla yerine getirir ve mülklerini İslami miras kurallarına göre taksim ederdi. Bölgedeki büyük kentlerin sakinleri çoğu kent hizmetlerini İslam hukukuna göre kurulmuş olan ve dinsel öğrenim görmüş yetkililerce denetlenen vakıflardan alırlardı. En az bir Müslüman'ın taraf olduğu neredeyse bütün davalar İslam hukuku ilkelerine göre Müslüman yargıçlarca görülürdü. Dolayısıyla muammanızı çözmek, İslam hukukunun pratik sonuçlarını yakından izlemeyi gerektirir.

Belirtilen üç hukuk sisteminin alanları değişmez değildi. İslam hukukunun yatırımcılar, tüccarlar, zanaatkârlar ya da tefeciler açısından belirgin handikaplar yarattığı durumlarda, sorunlu hükümleri aşmayı kolaylaştırıcı çabalar gösterilebilirdi. Sözgelimi, bu kesimler kendi saflarından seçilmiş yargıçlarca dini pek fazla umursamaksızın yönetilecek uzman ticaret mahkemeleri kurmaya çalışabilirdi. Böylece ticaret ve finans seküler yapıya kavuşabilirdi. Ancak yakın zamana kadar bu türden hiçbir reform gerçekleşmedi. Ortaçağ Ortadoğu'suna özgü ticari ve finansal kurumlar 19. yüzyıldan önce yerlerini modern küresel ekonomideki örneklere benzer daha karmaşık kurumlara bırakmadı.

9 İnalçık, *Ottoman Empire*, böl. 10; Gerber, *State, Society, and Law*, böl. 1-4.

Şekil 1.1 a-b Ortadoğu'nun 800 ve 1550'deki sınırları

Şekil 1.1 c Ortadoğu'nun 1880'deki sınırları

İslam hukukunun ilgili bölümleri tam anlamıyla donmuş olarak kalmadı. Ortadoğu tarihçileri, modern çağdan önce gerçekleşen sayısız yeni hukuksal yorum kaydetmişlerdir. Sözelimi, birçoğu 16. yüzyıl ortalarının Osmanlı şeyhülislamı Ebussuûd'un uzun görev dönemini, İslam hukukunun uyuma açıklığını gösteren parlak bir örnek olarak sunarlar. Ebussuûd'un birçok vesileyle hukuku yeniden yorumladığı doğrudur; incelikli bir yol izleyerek muğlaklıkları gidermeyi, etkileşimleri kolaylaştırmayı ve çatışmaları önlemeyi gözettiği açıktır.¹⁰ Ne var ki, Ebussuûd ekonomik faaliyetin ölçeği ya da kapsamı bakımından devrimci değişikliklere uygun temelleri atacak biçimde hukukun esasını değiştirmede. Zamanla değmedik kıyı bırakmayacak şekilde bir kasırgaya dönüşen ve halen devam eden küresel ekonomik modernleşme süreciyle ilişkili olarak bakıldığında, onun hukuksal düzenlemeleri bir havuzdaki kıpırtılara benzer. Kahire'de 1000 yılında doğmuş bir kişi, Ebussuûd'un ölümünden otuz yıl sonra dirilip dünyaya gelmiş

10 Imber, *Ebu's-Su'ud*; Düzdag, *Ebussuûd Efendi Fetvaları*.

olsaydı, bu kentteki ticari yaşamın hiçbir yönü onu şaşırtmazdı. Mısır'daki ticaretin ölçeği ve kapsamı, 1850'lerden önce hiçbir büyük çaplı değişiklik göstermedi.

Bir kurumun durgun görünmesi, bireylerin statükoya bağlılıklardan kaynaklanabilir. Bu bakımdan, 20. yüzyıl ortalarında egemen olan "modernleşme teorisi"nin savunucuları, gelenekçiliği ve tutuculuğu reforma ters düşen Müslüman özellikleri olarak belirtirler.¹¹ Başka yazarlar ise bilim karşıtı ve kaderci tutumları Müslümanların ekonomik ilerlemesine karşı zararlı kültürel unsurlar olarak kaydederler.¹² Ne var ki, kadercilik bugünün bilimsel bakımdan ileri ülkelerinde de özellikle dindar insanlar arasında yaygındır.¹³ Benzer biçimde, tutuculuk baş döndürücü hızla büyümekte olan ülkelerde bile olağandır; hiç kimse sabit referans noktalarından yoksun olarak devamlı değişen bir ortamda yaşamak istemez. Evrensel ve kalıcı sosyal özelliklerin tek başlarına toplumlar düzeyindeki değişkenlikleri açıklayamayacağı ortadadır.

Tutumlara açıklayıcı güç yakıştırma konusunda aynı ölçüde ciddi bir sorun, İslam hukukuna göre yönetilen toplumların dikkate değer yapısal dinamizm dönemleri yaşamış olmalarıdır. Sözelimi, ekonomik kurumlar açısından 8. ve 9. yüzyıllar, vakıf yönetimine ilişkin bir İslam hukukunun ortaya çıkışına ve ayrıca ortaklıklarla ilgili İslami kuralların geliştirilmesine sahne oldu.¹⁴ Vergi toplama gibi kimi alanlarda yenilikler ve kültürlerarası etkileşim hiç kesilmedi. Eğilimlerin belli dönemlerde ve belli alanlarda görece daha az kısıtlayıcı olduğu ortadadır.

11 Etkili bir modernleşme teorisini olan Daniel Lerner'a göre, Müslümanlar "Mekke" ile "makineleşme" arasında seçim yapmak durumundadır. Önlerindeki seçeneklerden biri kökleri dinde yatan tutucu tutumları bırakıp modernleşmeye yönelmek, diğeri ise geleneksel İslam'a sarılıp hurafelere batmış halde kalmaktır. Bkz. Lerner, *Passing of Traditional Society*, s. 405.

12 Patai, *Arab Mind*, s. 310; Murray, *Human Accomplishment*, s. 399-401.

13 Dünya Değerler Anketi'nde tercih özgürlüğü algılamasına ilişkin soru, kaderciliğin bir göstergesi sayılır. 0 ila 10 arası bir ölçekte, düşük değerler kaderciliğe, yüksek değerler ise ödenetim algısına işaret eder. 1999-2004 arasında (<http://www.worldvaluessurvey.org>), Arap ülkelerine ilişkin ortalama aralık (5,47-7,26), OECD ülkelerine ilişkin ortalama aralıkla (6,00-7,98) önemli ölçüde örtüşmekteydi. Yorumlar için bkz. Ajrouch ve Moaddel, "Social Structure versus Perception"; ve Acevedo, "Islamic Fatalism".

14 Hennigan, *Birth of Legal Institution*; Udovitch, *Partnership and Profit*.

O halde açıklanması gereken nokta, Ortadoğu'nun geleneklere saplanıp kalması ya da yaratıcılıktan yoksun olması değildir. Asıl muamma ikinci binyılın büyük bir bölümünde geleneklerin kamu politikasına oranla özel ekonomik yaşamda daha fazla direnç sergilemiş olmasıdır.

Yine eski modernleşme teorisinin ana önermesine ters düşen ilgili bir kalıp, ekonomik gelişme açısından kritik bağlamlarda statükodan hoşnutluğun değişken gibi görünmesidir. 16. yüzyılın Mısırlı tüccarları ve sermayedarları ticari sözleşmelerinin geçmişte atalarının yaptıklarına çok benzemesinde bir sorun görmemekteydi. Buna karşılık 19. yüzyılda gittikçe artan sayıda Mısırlı işadamaı toplumlarının geleneksel ticari ve finansal kurumlarını yetersiz saymaya başladı.¹⁵ O dönemde Mısır'da bulunan yabancılar yerel toplulukları ticari âdetlerini değiştirmeye teşvik ediyorlardı. Onlardan gelen kimi önerilerin kulak ardı edilmesine karşın, yerel iş camiası bölgenin ticari ve finansal altyapısını modernleştirmeye yönelik reformlara dikkate değer ölçüde açtı. Osmanlı bankacılık sektörü kurulduğunda, çeşitli topluluklar kendi yörelerinde şube açılmasını talep etmeye yöneldiler.¹⁶

Yabancılarla artan temaslar tutumlardaki dönüşümün yakın nedenlerinden biriydi. Bir reform dönemi olan 19. yüzyıl ortalarında Doğu Akdeniz'in büyük kentlerinde Avrupa'dan ticaret yapmaya gelmiş kişilerle dolu lüks semtler vardı. Yerli sakinler bu yabancıların daha iyi yaşam sürdüğünü ve gösterişli yaşam tarzlarının daha yüksek üretkenlikten kaynaklandığını görebiliyordu. Yeni ticari uygulamaları benimsemenin kârlı olacağı da açıktı. Yabancıları başarıyla taklit etmek, borsalar, belediyeler ve kurucularından daha uzun ömürlü olabilecek büyük şirketleri destekleyici hukuk sistemleri gibi yabancı kurumların aktarılmasını gerektirecekti. Bu aktarımların zamanla gerçekleşmiş olması, tutuculuk ve kaderciliğin bir dereceye kadar rol oynamakla birlikte pek de belirleyici olmadığını kanıtıyor.

15 Goldberg, "Origins of *Majālis al-Tujjār*".

16 Clay, "Modern Banking", özellikle s. 592.

Kurumsal Azgelişmişliğin Kanıtları

Ortadoğu'nun özel sektörlerini modernleştirmeye yönelik ilk yapısal reformların hemen öncesinde, yani 19. yüzyıl başlarında yerel ekonomik yaşam yeni beliren Batı uygulamalarına göre ilkel görünmekteydi. İslam hukuku çerçevesinde kurulmuş ticari ortaklıklar genelde kaynaklarını kısa ömürlü girişimler için bir araya getiren birkaç ortağı kapsarken, Batılılar onlarca, yüzlerce ve hatta binlerce hissedarlı, süresiz denecek kadar kalıcı işletmeler oluşturmaktaydı. Geleneksel Ortadoğu kredi piyasalarında kaynaklar tipik olarak küçük borçlar verebilen kişilerce sağlanmaktaydı. Batılılar ise kitlelerden toplanmış sermayeyi büyük ölçekli üretken girişimlere akıtılabilen ticari bankalardan destek alma olanağına sahipti. Genelde kısa ömürlü olan yerli Ortadoğu şirketlerinin hisselerini alıp satacak borsalar yoktu. Uzun ömürlü girişimlerdeki yatırımcıların istediklerinde hisselerini nakde çevirebildikleri Batı'da ise, borsalar önem kazanmaktaydı.

Kentlerdeki sosyal hizmetler bir başka tezat sunuyor. Ortadoğu'da bunlar geleneksel olarak vakıf kurumunca sağlanıyordu. Nefes kesici teknolojik atılımlar karşısında, bu kurum hizmetleri günün koşullarına uygun tutacak bir araç olarak yetersiz kaldı. Batı Avrupa'da standart bir yerel yönetim aracı olan belediye kurumunun, kentlerin hızla değişen ihtiyaçlarına daha uygun olduğu görüldü.

Mısır'da, Türkiye'de ve bölgenin başka yerlerinde 19. yüzyıl ortalarından başlayarak, kurumsal aktarımlar işlerliğini yitiren İslami kurumların alanını daralttı. 19. yüzyıl ortalarında kurulan ticaret mahkemeleri bir örnek sunmaktadır. Bu mahkemeler önlerine gelen davaları Fransız ticaret hukukuna göre karara bağlamaktaydı. Ticari uyuşmazlıklara bakmayı sürdürmelerine karşın, İslami mahkemelerin adli iş yükündeki payı hızla geriledi. Bu gibi hukuk reformları Batı ticari kalıplarının yayılmasını ve geleneksel İslami alışkanlıkların zayıflamasını getirdiği için çoğu kez ekonomik Batılılaşma olarak nitelendirilir. Ancak aktarımlar her zaman Batı kurumlarını aynen yaratmayı amaçlamadı. Batı'dan alınan kurumlar Batı'nın etkilerini sınırlamak,

köklü gelenekleri korumak ve hatta yeni gelenekler yaratmak için de kullanıldı.

Yaratıcı aktarımın çarpıcı bir örneği, 20. yüzyıl ortalarından başlayarak İslami bankaların geliştirilmesidir. Tarihsel bir perspektiften bakılınca, “İslam bankası” kavramının kendi içinde çelişkili olduğu görülür. Bir İslam bankası Ortadoğu’da 19. yüzyıldan önce bulunan herhangi bir özel işletmeye oranla çok daha büyük bir ölçekte çalışmakta olup İslam hukukuna yabancı bir örgüt formu olan korporasyon olarak kurulmuştur. Bu bakımdan İslam bankacılığının “yaratılmış gelenek” oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz.¹⁷ Mimarları Batı kurumsal modellerini, Müslüman ekonomik yaşamını daha “Batılı” kılmaktan çok, tasarruf, yatırım ve kredi işlemlerinin görünüşte “İslamlaşmasını” teşvik etmek için kullanmışlardır.¹⁸

Söz konusu aktarımların gerisindeki güdüler göz önünde tutulunca, sağladıkları toplu başarıları “ekonomik Batılılaşma” yerine “ekonomik modernleşme” olarak nitelendirmek daha uygun olur. 20. yüzyıl ortalarının –daha önce tutuculuğu açıklığa kavuşturulması gereken bir gözlemden çok bir açıklama saymalarından dolayı eleştirdiğim– modernleşme teorisyenleri, bu iki kavramı denk görmekte de yanıldılar. Onlara göre, ekonomik modernleşme Batı kurumlarını ve inançlarını toptan benimsemeyi zorunlu kılmaktaydı. Biz burada bu kavrama daha dar bir anlam veriyoruz. Artan ölçeğe, süreye ve karmaşıklığa dayalı ekonomik işlemleri desteklemeye ve ekonomik aktörlere daha fazla esneklik sağlamaya yönelik kurumsal değişikliklerden oluşan modernleştirici ekonomik reformlar, üretkenlik ve tüketim bakımından en varlıklı ülkelere yetişmeye dönük araçlardır. Körü körüne taklidi ya da farklılıkların ortadan kaldırılışını içermeleri gerekmez.

Ekonomik modernleşmeye verdiğimiz dar anlam, son iki yüzyılın çeşitli Türk, Arap ve İran reformcularının gündemleriyle tutarlıdır. Hiçbir reformcu kendi ülkesinin kültürel özgünlüklerini ortadan kaldırmayı hedeflemedi. Hepsisi de aktarılan

17 Gelenek yaratımı yaygın bir olgudur. Genel olarak bkz. Hobsbawm ve Ranger, *Invention of Tradition*; ve Cowen, *Creative Destruction*.

18 Kuran, *Islam and Mammon*, s. 7-19, 43-49; El-Gamal, *Islamic Finance*, s. 7-25.

kurumları seçici bir yaklaşımla yerel koşullara uyarladı.¹⁹ Ortak amaçları, Batı kültürünü ayırım göstermeksizin almak yerine özgül Batı atılımlarını kendi ülkelerinde gerçekleştirmektir. Modernleşirmeye çalıştıkları geleneksel ekonomilerde bireyler genellikle kısa süreler için tefecilerden borç almaktaydı. Kredi sözleşmeleri çoğu kez bir sözlü vaatten ibaretti ve ticari uyumsuzluklar herhangi bir belge olmadan da karara bağlanabiliyordu. Türk ve Mısır reformcularının himayesi altında 1850'lerde kurulan bankalar, işlemlerini sözlü kontratlara dayandıramazdı. Bankalar, geleneksel bir tefecininkine oranla sayıca çok daha fazla ve çoğu kez çok daha büyük ölçekli işlemlerini standartlaştırılmış prosedürlere göre belgelemek zorundaydı. İslami hukuk sistemi dışında oluşturulan yeni ticaret mahkemelerinin bir işlevi, yeni gelişen bankacılık sektörüyle ilgili uyumsuzlukları gidermekti.

Büyük çaplı reformların başlangıcına denk gelen 19. yüzyıl ortalarına varıldığında, dünya modern ekonomik büyüme çağına girmişti.²⁰ Adından anlaşılacağı üzere, bu yeni ekonomik çağın başlıca özelliği emsali görülmemiş bir hızda kendi kendini körükleyen ekonomik büyümedir; zaman zaman küçülmeler olsa bile, bunlar yükselen bir yolda geçici düşüöşlere benzer. Bu çağın diğer özellikleri arasında hızlı teknolojik değişim, yaşam süresinin ikiye katlanması, büyük çaplı kentleşme ve bol sermayeli karmaşık özel kuruluşlar sayılabilir. 19. yüzyılın Müslüman reformcuları bu özelliklerin köklerini ya da bağlantılarını belki anlamadılar. Bununla birlikte söz konusu özelliklerin ekonomik ilerleme için kritik hale geldiğini sezdikleri kesindir.

Modern ekonomik büyümenin belirli örgütsel yeteneklere dayandığı görüşü, yüksek ekonomik üretkenliğe ya da yüksek yaşam standartlarına giden yolun tek olduğunu öngörmez. Ama bu hedeflerin, Ortaçağ'da görülen düzeylerle kıyaslanamayacak kadar büyük kuruluşlar aracılığıyla ve çok daha uzun süreli zaman ufukları içinde, tasarrufluların, yatırımcıların, kredi verenlerin, borç alanların, tüccarların ve üreticilerin eskisinden çok

19 Mardin, *Young Ottoman Thought*, böl. 3-6; Berkes, *Development of Secularism*, böl. 12-14; Marsot, *Reign of Muhammad Ali*, özellikle böl. 8. Bağlantılı yorumlar için ayrıca bkz. Curtin, *World and the West*, özellikle s. 109-10.

20 Easterlin, *Growth Triumphant*, böl. 2. Ayrıca bkz. Maddison, *World Economy*, böl. 1.

daha büyük ölçeklerde iş görmelerine olanak sağlamaya yönelik temel kurumsal dönüşümleri gerektirdiğini varsayar. Bu varsayım kabul edilirse, modern ekonomik büyümenin başlangıcı sayılan 1750'den epey sonrasına kadar Ortadoğu'nun şimdiki çağı önceki iki çağdan (MÖ 8000'e kadar süren tarihöncesinden ve 1750'ye kadar süren yerleşik tarım çağından) ayırt eden örgüt türlerinden ve tekniklerden yoksun olduğu gözlemi, tarihsel kayıtlara bakılarak doğrulanabilir.

Az gelişmişliğin Diğer Kaynakları

Tümüyle Arap düşünürlerden oluşan bir komisyonca 2002'de yayımlanan ilk *Arap İnsani Gelişim Raporu*, Arap dünyasının iki özelliği olarak "özgürlük açığı"na ve "insan yetenekleri/bilgi açığı"na işaret eder.²¹ Bunların ilki esas olarak yurttaşlık haklarına ve politik özgürlüklere ters düşen yönetim kalıplarını, ikincisi ise eğitim edinmenin, bilgiye erişmenin ve düşünsel yaratıcılığın yetersizliğini ifade eder. Her ne kadar terimler yeni olsa da, handikaplar çok eskilere dayanır. İki yüzyıl önce, bölgeyi gözlemleyenler ne anlama geldiklerini anında kavramlardı. Kapsamlı reformlar kısmen Ortadoğu'nun teknolojiye geri kalması, devlet düzeninin yatırım şevkini kırması, eğitim düzeyinin düşüklüğü ve düşünsel yaşamının durgunluğu nedeniyle başlatıldı.

19. yüzyıldaki kriz çok boyutlu olduğuna göre, özel ekonomik örgütlenmenin yetersizliklerine odaklanmanın muammamızı çözmek için en verimli yaklaşımı sağlayıp sağlamadığı haklı olarak sorgulanabilir. Az gelişmişliğin temel nedeni başka bir sorun, örgütsel durgunluk da onun bir yan ürünü olabilir mi? Sözgelimi, yönetim düzeni girişimcilerin yararlanabileceği örgütsel seçenekleri sınırlamış olabilir mi?

Bölgenin ekonomik başarısızlıklarına ilişkin inandırıcı bir yorum, devletin ekonomik altyapı sağlama ve mülkiyet haklarını koruma rollerine dayandırılabilir. Başka bir alternatif, bil-

²¹ Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, *Arab Human Development Report 2002*, s. 27-29.

gi üretimi üzerinde durarak, bunun geçirdiği dönüşümleri ve düşünsel yaşamın ekonomik güçlüklerle çözümler bulmayı nasıl kısıtladığını araştırmak olabilir. Doğrusu, Ortadoğu'nun sıkıntılarıyla özdeşleştirilen birçok kalıp birbirini etkilemiştir. Tek bir etkeni Ortadoğu'nun tarihsel gelişim çizgisinin temel nedeni, bütün geri kalanları ise bunun türevleri saymak, araştırmacıyı "mutlak öncelik yanılışı"na götürür.²² Bu, bir neden-sonuç silsilesinin mutlaka bir başlangıç noktası olması gerektiğini öngören yanılısamadır. Tavuk-yumurta ilişkisinde mutlak bir başlangıç noktası yoktur. Gerek tavuğun gerekse yumurtanın hem kaynak hem de sonuç işlevini görmesi, ilişkiyi iki yönlü hale getirir.

19. yüzyıl reformcularının biçimlendirmeye çalıştığı bütün değişken çiftleri arasında iki yönlü bir nedensel ilişki vardı. Değişkenlerin her biri, bütün değişkenleri birbiriyle bağlantılı olan bir sosyal sistemin ögesi idi. Genel bilgi, üretim teknolojileri, ticari kurumlar ve devlet yapıları hep birlikte gelişmekteydi. Ekonomik performans açısından önem taşıyan gerçekten bağımsız bir etken bulmak için, Jared Diamond'ın on binlerce yıllık küresel kalıpları açıklamak üzere kullandığı coğrafya ya da iklim üzerinde durmamız gerekir.²³ Ancak bu etkenlerin neredeyse sabit oluşu, burada ele alınan kurumsal gelişim çizgilerinin belirleyici öğeleri olmaları olasılığını ortadan kaldırır. Sabit bir iklim, İslam'ın ilk yüzyıllarında İslami sözleşme hukukunun gelişmesini ya da bin yıl sonra Fransız ticaret hukukunun benimsenmesini açıklayamaz. O halde kurum saydığımız sosyal kurgulu kalıplara bağlı kaldığımızda, hiçbirinin diğerlerinden bağımsız olduğunu söyleyemeyiz. Teknoloji, bilgi, devlet ya da özel organizasyon öğelerinden hangisine odaklandığımızı bağlı olarak, neden-sonuç söyleminde döngüsel olarak bilinen endojenlik konusunda haklı kaygılar ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla bir araştırma için belirlenen başlangıç noktası sonuçta keyfidir. Analiz hangi nedensel ilişkiyle başlarsa başlasın, er ya da geç aksi yöndeki bir ilişki belirecek, geri besleme etkileri devreye girerek, doğrusal ve tek yönlü olarak başlamış olan bir modeli tavuk-yumurta tarzında döngüsel yapılar içeren karmaşık bir sisteme dönüştürecektir.

22 Fischer, *Historians' Fallacies*, s. 178.

23 Diamond, *Guns, Germs, and Steel*.

Bununla birlikte, karmaşık bir sistemi incelerken bile, belirli bir değişkenler kümesini başlangıçta öne çıkarmak için analitik nedenler olabilir. Bu kitabın konusu açısından, devreye giren değişkenler bölgedeki az gelişmişliğin süregelenliğine aynı ölçüde katkıda bulunmadı. Teknoloji ve örgütsel kapasiteyi ele alalım. 19. yüzyılda Ortadoğu her iki bakımdan da geri kalmıştı; seri üretim için gerekli teknik bilgiden olduğu kadar bir korporasyon hukukundan da yoksundu. İngiltere, Almanya ve Fransa'nın her ikisine de sahip olması, girişimcilerinin yeni teknolojilerden yararlanabilen kalıcı şirketler kurmasına olanak verdi. Öyleyse Ortadoğulu girişimcilerin hem teknolojik hem de örgütsel durgunluktan dolayı küresel ekonomiye ayak uyduramadıkları söylenebilir.

Ne var ki, bu iki gerilik biçimi aynı ölçüde çetin sorunlar yaratmadı. Bir buhar makinesinin, verimli çalışması için gerekli teknisyenlerle ve hammaddelerle birlikte, Kahire'ye getirtilmesi mümkündü. Makineleşmeden yararlanmayı sağlayacak örgütsel araçların aktarılması ise çok daha zordu. Sağlam bir borsa bir gecede kurulamazdı. Çapraşık bir hukuk sistemine, çeşitli uzmanlık mesleklerine ve ilgili uzmanları yetiştirebilecek okullara gerek vardı. Gerekli becerilerin yalnızca bir bölümü, yerel kültürlerle ve dillere aşina olmayan yabancılarca sağlanabilirdi. Bu bakımdan, şirket hisselerini alıp satmaya yönelik piyasaların yokluğu, makineleşmedeki gecikmelere oranla, Ortadoğu'nun ekonomik ilerlemesi önünde daha zorlu bir engel oluşturdu. Kurumsal dönüşüme analiz önceliği vermenin altında yatan mantık işte budur.

Örgütsel kapasitenin hem teknolojik yaratıcılığı hem de yabancı teknolojilerden yararlanma becerisini etkilediğini vurgulayalım. Ortadoğu'nun öğretim kalıpları bölgenin bilimsel ve teknolojik ilerlemesini nasıl etkilediyse, üretimin örgütlenme biçimi de teknolojik değişime ve genel olarak düşünsel uğraşa dönük teşvikleri biçimlendirdi.²⁴ Dolayısıyla bölgenin örgütlenme tarihi günümüzde görülen bilgi açığını doğuran etkenler arasındadır.

24 Makdisi, *Rise of Colleges*; Huff, *Early Modern Science*, böl. 5-6, 9; Mokyr, *Lever of Riches*, böl. 7-11.

Özel Kuruluşların Gelişimi ve Devletin Evrimi

Yukarıda geliştirilen mantık, devlet yapılarının evrimi karşısında özel kuruluşların gelişimini ayrıcalıklı tutmayı haklı göstermez; zira yönetim kurumlarının aktarımı ticaret ya da sivil toplum kurumlarının aktarımından hiç de daha kolay değildir. Arap Ortadoğu'sunun geçen yüzyıldaki politik reformlara karşın, yurttaşlık hakları, yönetim etkinliği ve hukukun üstünlüğüyle ilgili uluslararası sıralamalarda sürekli altlarda yer alması bunun kanıtıdır (tablo 1.2). Bununla birlikte, analizimize özel kuruluşların yetenekleriyle başlamak için üç neden vardır.

TABLO 1.2

Politik Performansa İlişkin Karşılaştırmalı Göstergeler (2008-2009)

<i>Bölge, ülke ya da ülke topluluğu</i>	<i>Temel haklar 1 (en geniş) ila 10</i>	<i>Politik haklar 1 (en sağlam) ila 10</i>	<i>Yolsuzluk algılamaları 1 ila 10 (en düşük)</i>	<i>Hukukun üstünlüğü -2.5 ila 2 (en iyi)</i>
Ortadoğu	5,1	5,6	2,9	-0,3
Arap Birliği	5,4	6,1	2,8	-0,6
İran	6,0	6,0	1,8	-0,8
Türkiye	3,0	3,0	4,4	0,1
OECD (Türkiye dışında)	1,4	1,1	6,8	1,2
Çin	6,0	7,0	3,6	-0,3
Hindistan	3,0	2,0	3,4	0,1
Afrika Birliği (Arap Birliği üyeleri hariç)	4,1	4,2	2,6	-0,8

Kaynaklar: Freedom House, *Dünyada Özgürlük Raporu*, 2008 (<http://www.freedom-house.org>), ilk iki sütün; Transparency International, *Yolsuzluk Algılamaları Endeksi*, 2009 (<http://www.transparency.org>); *Dünya Bankası Hukukun Üstünlüğü Göstergeleri*, 2008 (<http://info.worldbank.org/governance>).

Notlar: Ülke toplulukları için bkz. tablo 1.1. Ortalamaları hesaplamada 2005 nüfus rakamları kullanılmıştır.

Birinci neden pedagojiktir. Ortadoğu tarihçileri, özel kuruluşlara oranla, devlete kıyaslanamayacak kadar fazla ilgi göstermişlerdir.²⁵ Bu durum devlet işlevlerine ilişkin belgelerle dolu resmî arşivlerin insanların yaşamında devletin rolünü abartmasından ve tarihçiler arasında rağbet gören devlet-merkezci tarihsel anlatılara uygun olmasından kaynaklanır. Çarpıklığın nedenleri her ne olursa olsun, analize özel ekonomik yaşamla başlamak bölgenin niçin geri kaldığı üzerine tartışmalara yeni boyutlar getirme olasılığını artırır. İleride göreceğimiz üzere, bu seçim devletlerin denetlemediği ve denetleyemeyeceği karmaşık ve karşılıklı sosyal bağımlılıkları belirlemeye de olanak tanır.²⁶

Analize özel kuruluşlarla başlamanın ikinci gerekçesiye, kurumsal esneklikle ilgilidir. Ortadoğu araştırmacıları arasında popüler bir anlayışa göre, gelenekçilik devlet yönetiminin temel bir ilkesidir. Örneğin, Mehmet Genç'in Osmanlı ekonomi tarihi üzerine etkili eserlerinde bu görüş karşımıza çıkar.²⁷ Genç gelenekçiliği Osmanlı elitlerine has zihniyetin ayrılmaz bir ögesi sayar; onun takipçileri de bu yönelimi *Kur'an*'ın itidal öneren ayetlerine bağlar. Oysa Ortadoğu yönetim tarihi yeni koşullara uyum sağlamanın bolca örneklerini sunar. Daha önce belirtildiği üzere, vergi oranları ve tahsilat yöntemleri yeni güçlükler ve fırsatlar karşısında sürekli değişmiştir.²⁸ Yaygın bir yorumun aksine, bu durum etkin yönetime işaret etmez. Bir devletin, derinlerdeki nedenlere yönelmeksizin bir sıkıntının yalnızca belirtilerine odaklanan tehditlere tepki vermesi mümkündür. Ortadoğu'nun hanedanlarını yüzyıllar boyunca iktidarda tutacak kadar esneklik olduğu ortadadır. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nın sonunda Avrupa emperyalizmine yenik düştüğünde, kuruluşunun üzerinden 622 yıl geçmişti. Böylesine bir uzun ömürlülük geçmişe körü körüne bağlı kalarak hiç değişmeyen politikalarla sağlanamazdı.

25 Faroqi, *Approaching Ottoman History*, s. 49-50, Osmanlı ana arşivlerinin Osmanlı tarihçileri için uzak bir arayla başta gelen kaynakları oluşturduğunu belirtir. Bu arşivlerin düzenlenişi imparatorluğun idari bölünmesini yansıtır.

26 Hayek, *Law, Legislation and Liberty* ve Scott, *Seeing Like a State*, merkezden yönlendirilen sosyal gündemlerin anlaşılmasız derecede karmaşık karşılıklı sosyal bağımlılıklarla nasıl raydan çıktığını farklı açılardan açıklar.

27 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, özellikle böl. 3-4, 21.

28 Darling, *Revenue-Raising*; Coşgel, "Efficiency and Continuity".

Durgun uygulamalar bakışımızı sosyal sistemin doğrudan devlet denetimi dışında kalan kesimlerine yönelttiğimizde belirginleşir. Sonraki bölümler 17. yüzyıl Osmanlı mahkemelerince tescil edilen ticari sözleşmelerin bölgede 1000 yılı dolaylarında geçerli olan sözleşmelerden esas itibarıyla farksız olduğunu gösterecektir. Sosyal hizmetlerin sunulmasını sağlayan sistemin de yüzyıllar önce mevcut olduğunu göreceğiz. Bu bakımdan, Ortadoğu'nun Batı Avrupa'ya ayak uydurmadaki başarısızlığı ataletle açıklanabildiği ölçüde, asıl üzerinde durulması gereken kamu idaresi değil, özel ekonomik yaşamdır. Tarihçilerin kullandığı üçlü hukuk kategorileştirmesiyle ifade etmek gerekirse, analiz önceliğini hükümdar hukuku yerine dinsel hukuk ve göreneksel hukuka vermek gerekir.

Özel kuruluşlara öncelik vermenin son gerekçesi, devlet yetilerinin kilit belirleyicileri arasında yer almasıdır.²⁹ Eğer 19. yüzyılda Avrupa devletleri Ortadoğu devletlerine borç verdiyse ve tersi bir durum yaşanmadıysa, bunun kilit sebebi Ortadoğu kredi piyasalarının Avrupa'dakilere göre ilkel olmasıydı. Bankaların ve borsaların yokluğunu da kapsayan örgütsel handikaplar, Ortadoğu devletlerine yerli sermaye arzını sınırladı. Ortadoğu'da ekonomik ilerleme için neyin önemli olduğunu saptamayı hedeflemediğimizi yinelemekte yarar var. Karşılıklı bağlara dayalı bir sosyal sistemin her ögesi bütün diğerlerini etkilediğinden, devlet yetileri ve özel ekonomik yaşam birbirine bağımlıdır. Asıl sorun araştırmanın varacağı sonuçlar değil, başlangıç noktasıdır.

Diğer Bölgelerle Etkileşimler

Ortadoğu'nun niçin azgelişmiş bir bölgeye dönüştüğüne ilişkin söylemlerde, yaygın olarak ifade edilen bir açıklama yabancıları suçlar. Avrupalılarca yürütülen entrikaların Ortadoğu'yu dün-

29 Balla ve Johnson, "Fiscal Crisis", Osmanlı İmparatorluğu'yla Fransa'nın mali kapasitelerini karşılaştıran bir makalede bu temayı işlerler. Ayrıca bkz. Hoffman, Postel-Vinay ve Rosenthal, *Priceless Markets*, özellikle s. 176, 286-91; burada Fransız finans piyasalarının modernleşmesinden önce devletin ekonomik performans açıdan kritik önemdeki çeşitli reformlara giriştiği gösterilir.

yanın “bağımlı,” “yağmalanan” ve “özgüvensiz” bir bölgesine çevirdiği söylenir. Bu savın kimi varyantları bütün sosyal etkileşimlerin bir “sıfır toplam” niteliği taşıdığı yanılışına dayanır: Fransızlar ve İngilizler kazandığına göre, Suriyeliler ve Iraklılar kaybetmiş olmalıdır.³⁰

I. Dünya Savaşı'na kadar Ortadoğu'nun büyük bir bölümünü sömürgeleştiren Avrupalıların yerel toplulukları ile uyuşmayan hedefler güttükleri kesindir. Ancak bölgenin az gelişmişliğini dış müdahalelere bağlayan yorumlar, tarihsel gelişimin hayati bileşenlerini gözden kaçıır, bölgenin niçin daha önce değil de, o dönemde emperyalizme yenik düştüğüne açıklama getirmez. Bu konuyla ilgili nedensellik ve sorumluluk sorunları sonraki bölümlerde ele alınmaktadır. Burada kavranması gereken nokta, Ortadoğu'daki ekonomik evrimin daha geniş dünya ekonomisinin evrimine gerçekten bağlı olduğudur.

Batı Avrupa'yla etkileşimler birkaç nedenden dolayı özel incelemeyi hak ediyor. Ortadoğu'nun az gelişmişliği en azından başlangıçta Batı'yla ilişkilidir. Ayrıca bu ayrılık bölge açısından bir krize dönüştüğünde, yöneticilerin kurumsal çözümler için gözlerini çevirdikleri yer Batı'dır. Son olarak, bunu izleyen reformlar, işlerini ticaret antlaşmalarının koruması altında yürüten Batılı tüccarlar aracılığıyla Ortadoğu'ya taşınan uygulamaları kurumlaştırdı. Kapitülasyonlar olarak bilinen bu antlaşmalar, Batılı tüccarların kendi kurumları çerçevesinde ticaret yapmalarına olanak verdi.

Ortadoğu'nun ekonomik geriliğine ilişkin kimi sorular en çarpıcı biçimde kapitülasyonlarla bağlantılı olarak karşımıza çıkar. 17. yüzyılın antlaşmaları yabancı bir bayrak altında çalışan tüccarlara miras işlerini kendi ülkelerinin miras yasalarına göre halletme olanağını verdi. Bu ayrıcalık sayesinde, yabancı tüccarlar İslam hukukundaki yaygın bir uygulama uyarınca mülklerinin parçalanmasını önlediler. Kapitülasyonlar yabancı tüccarları yerel mahkemelerde belgeyle desteklenmeyen davalarından da korudu. İşin şaşırtıcı tarafı, bu ve diğer ayrıcalıklar yerel tüccarlardan esirgendi.

30 Amin, *Arab Nation*, böl. 2; Ahmad, *Plagued by the West*; Avcioğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. 1.

Yabancılara tanınan ayrıcalıkların temelinde yatan güdüler karmaşıkta da birisi ticari verimliliğin artmasıydı. Nitekim, yabancılardan belgesiz davalardan korunması, şahsi ticarete özgü uyuşmazlık giderme yöntemlerinin yerini gayrişahsi ticarete özgü yöntemlere bırakmasını hızlandırdı. Avrupa'nın ekonomik modernleşmesini inceleyen yapıtların ortaya koyduğu üzere, kapitülasyonların önem kazandığı dönemde Avrupa şahsi ticaretten gayrişahsi ticarete geçmekteydi. Bir başka deyişle, kişisel bağlantılara dayalı ekonomik ilişkiler yerini karmaşık örgütlenmeye bağlı ekonomik ilişkilere bırakmaktaydı. Şahsi ticarete kazançlar ticaret ortaklarıyla gelecekteki etkileşimlere ilişkin beklentilere, geçmişteki davranışlardan varılan bilgilere ya da suüstimalle ilgili haberleri yayma gücüne dayanır. Douglass North ve Avner Greif'in eserlerinden bildiğimiz üzere, ticaretin gayrişahsi hale gelmesiyle birlikte, ticaretten sağlanan kazançlar gittikçe sözleşmelerin icrasında uzmanlaşmış kuruluşlara dayanır.³¹ Yabancılardan belgesiz finansal taleplere karşı korumalar elde ettiği dönemde, İslami mahkemeler genelde ticari davaları sadece sözlü ifade temelinde karara bağlamaktaydı. Bu durum şahsi ticaretin yaygınlığını kanıtlar.

Dolayısıyla Ortadoğu'nun Batıyla etkileşimlerinin kurumsal boyutlarını araştırmak, burada üzerinde durulan küresel sürecin kaynaklarına inmemizi sağlayabilir. Batı ve Ortadoğu tüccarları arasındaki örgütsel farklılıklar, Ortadoğu'nun genel ekonomik gerilik belirtileri göstermesinden en az yarım binyıl önce ortaya çıktı. Yaşam standartlarına etkileri başlangıçta önemsiz olsa da, bu farklılıklar modern ekonomik büyüme çerçevesinde ortaya çıkan keskin ayrılığa zemin hazırladı. Ekonomik performansta açılan uçurum 19. yüzyıldan başlayarak Ortadoğu'nun tarihinde görülmemiş hızda büyümeye başlamasına olanak verecek dönüşümleri kolaylaştıran kurumsal aktarımlara yol açtı. Elbette dış kurumsal etkilerin hepsi yararlı olmadı. Çeşitli kullanim harçlarından muafiyet gibi yabancılara tanınan bazı ayrıcalıklar bölgeye belirgin kazanımlar getirmedi. Bununla birlikte, uzun erimli bir perspektifle üretim ve tüketime bakıldığında, bilanço ağırlıklı olarak lehte oldu.

31 Greif, *Institutions*, böl. 10; North, *Process of Economic Change*, s. 70-71.

İkinci binyılda Ortadoğu bölgesi, Sahra-altı Afrika, Orta Asya, Hindistan ve Çin'i kapsayan başka bölgelerle etkileşimlerden de yarar gördü. Aradaki farklılık bu durumlarda Ortadoğu'nun çoğu kez kurumsal aktarımların bir alıcısından ziyade kaynağı olmasıydı. Bu bölgelerle ticarete İslam dinine toplu katılımlar ve İslami kurumların yayılması eşlik etti. Kahire ya da İstanbul'daki hükümdarlara gönderilen biat vergilerini de kapsamak üzere, İslamlaşmış bölgelerden kaynak çıkışları da oldu. Ama küresel ekonomik rekabetin, giderek İslami kurumların terk edilmesini teşvik ettiği sanayi çağı öncesinde, bu bölgelerin İslamlaşma sürecinden elde ettiği kurumsal yararların kayıplarını kat kat aştığı söylenebilir.

Dinsel Azınlıklar

Modernlik öncesinde İslam dinine geçişlerin İslami kurumların yayılmasına eşlik etmesinin nedeni, Müslümanlardan İslam hukukunun emirlerine göre yaşamalarının beklenmesiydi. İslam devletlerinin gayrimüslim uyrukları ise, yalnızca vergi ve güvenlik konularında İslam hukukuna uymaya zorlanırlardı. Genelde kendi seçtikleri kurallar uyarınca ticaret yapmakta özgürdüler.³² Dolayısıyla İslam hukukunun ticari hükümlerinden kurtulmaları mümkündü; bunun için ticari ilişkilerini diğer gayrimüslimlerle sınırlamaları ve uyuşmazlıklarını kendi cemaat kuruluşları aracılığıyla çözmeye çalışmaları yeterliydi.

Kapsamlı nüfus rakamlarının bulunduğu ilk tarih olan 1844'te, Hıristiyanlar ve Yahudiler bölgenin en büyük devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfusun en az yüzde 45'ini oluşturmaktaydı. O tarihten üç yüzyıl önce nüfus içindeki oranları İstanbul'da yüzde 35, Şam'da yüzde 18'di.³³ Dolayısıyla gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar İslam hukukunun ekonomik ilerlemeyi destekleyip desteklemediği muamması açısından anlamlıdır. Eğer söz konusu ayrıcalıklar önemli bir etken idiyse,

32 Braude ve Lewis, ed., *Christians and Jews*.

33 Rakamların alındığı kaynaklar: Behar, *Population of the Ottoman Empire*, tablo 1.2, 2.7; Bakhit, "Christian Population of Damascus", tablo 2-5.

gayrimüslimlerin en azından aynı ölçüde etkilenmemeleri gerekirdi. Özellikle İslami ticaret kurumlarının katılıkları gayrimüslimler arasındaki işlemler açısından aşılabilirdi. Ancak 18. yüzyıldan önce ticari uygulamalar dinsel cemaatlere göre temelde fark göstermiyordu. Kritik farklılıklar ancak o dönemde ortaya çıktı. Bu süreçte Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi başlıca dinsel azınlıklar Müslüman çoğunluğun önüne geçti.

Yukarıda belirtilen kalıplar Ortadoğu'nun küresel konumunun niçin bozulduğu muammasına bir düğüm daha katmaktadır. İslam hukukundaki katılıkların bir biçimde Müslümanlara ekonomik bakımdan zarar verdiğini varsayalım. Sorunlu kurumları reddetmede özgür olan topluluklar da geri kaldıysa, bundan iki çıkarsamaya varılabilir. Ya İslam hukuku sanıldan daha az önemliydi ya da gayrimüslimleri farklı kurumlar yaratmaktan alıkoyan bir durum vardı. Bu olasılıkları gözden geçireceğiz, ama İslami kurumsal bağın uzun vadeli sonuçlarını belirledikten sonra. Sonraki bölümlerde görüleceği üzere, 18. yüzyıldan önce dinsel azınlıklar ticari özgürlüklerini İslami ticari uygulamalar lehine kullanmayı yeğliyorlardı. 18. yüzyıldan başlayarak, küresel ekonomideki değişiklikler, Yahudileri ve Hıristiyanları yurtdışında farklı hukuk sistemleri içinde geliştirilmiş uygulamaları yeğlemeye yöneltti. Bu gibi geçişlere izin veren hukuk tercihi özgürlüğünün İslami hukuk sisteminin ayrılmaz parçası olduğunu vurgulamak gerekir.

Yanıt Bekleyen Sorular

Besbelli ki, üretim, finans, ticaret, uyumsuzluk giderme ve yönetimle ilgili Ortadoğu kurumlarının oldukça verimli, hatta benimsenmeye değer sayıldığı uzun süreli bir dönem yaşandı. Dönüp geriye bakıldığında açıkça görülen handikaplar ne olursa olsun, modern çağ öncesinde bunlar Ortadoğu'nun ekonomik açıdan geri sayılmasına yetecek ölçüde önemli olamazdı.

Burada statik ve dinamik avantajlar arasındaki kritik ayrım dikkat etmek gerekir. Bunlardan ilki hemen elde edilebilen kazanımları, ikincisi ise daha uzun erimde güdümlü dönüşüm-

lerle erişilebilen yararları belirtir. 1500 dolaylarında, yani modern ekonomik büyümenin başlangıcından çeyrek binyıl önce, Ortadoğu'nun kurumlar bileşimi bunları uygulayan bölgelere statik avantajlar sağlamaktaydı. Aynı kurumlar rekabet gücünü sürdürmek için gerekli yapısal yaratıcılığı bastırdıklarından, zamanla dinamik açıdan dezavantaj oluşturmaya başladılar. Sonuç olarak da İslam hukukunun kök saldıği her bölge 19. ve 20. yüzyıllarda yerel ekonomiyi canlandırmaya yönelik kapsamlı reformlara sahne oldu.

Söz konusu ayırım açıklanmaya muhtaç geniş çaplı dört tarihsel kalıbı belirlememize yarar. Birincisi, Ortadoğu'daki ekonomik sistemin başka yerlerdekine benzer ve belki de üstün yaşam standartları sağlayarak niçin statik anlamda uzun süre başarılı olduğunu ortaya çıkarmamız gerekir. Bunun için bölgenin İslam hukukuna dayalı ekonomik kurumlarının mantığını irdeleyeceğiz. Örneğin, İslami ortaklıkların uzun mesafeli ticareti nasıl kolaylaştırdığını soruşturacağız.

İkincisi, statik açıdan başarılı kurumların dinamik açıdan niçin yetersiz kaldığını belirlemek üzere izleyen dönemdeki yapısal tıkanıklıkları açığa çıkarmak zorundayız. Modernlik öncesi Ortadoğu'nun belirli İslami kurumları bugün bize çarpıcı biçimde istikrarlı görünüyorsa, bunun nedeni aynı işlevleri yerine getiren Batı kurumlarının modern küresel kapitalizmin çok daha karmaşık kurumlarını aşamalı bir süreçle ortaya çıkarmış olmasıdır. Bu bakımdan Batı'nın dinamizmini sağlayan etkenleri anlamak, Ortadoğu kurumlarının kendilerini yenilemesini önleyen engelleri saptamaya yarayacak, ayrıca Ortaçağ koşullarına çok iyi uyum sağlayan İslami kurumların bin yıl sonra neden çok yetersiz görüldüğüne açıklık getirecektir.

Ortadoğu ya da Batı Avrupa kadar büyük bir bölgenin kurumları, elbette farklılıklar gösterecektir. Bu farklılıklar göz önünde tutulmalıdır, ama bölge genelindeki az gelişmişliğin temel nedenlerini belirlemeye yardımcı oldukları ölçüde. Bir kelebek koleksiyoncusunun sırf zevk için çeşitlilik sergilemesine benzer bir tarzda, dinamik önemine bakmaksızın ilginç farklılıklar listelemek asıl amacımıza ters düşecektir. Batı Avrupa ve Ortadoğu'daki Hıristiyan toplulukların kurumsal gelişim çizgi-

leri arasında kritik farklılıklar vardır. Ortadoğu'dakiler, aralarında yaşadıkları Müslümanlar gibi kurumsal açıdan geri kaldılar. Modern bankacılığı Müslümanlardan daha hızlı benimsemiş olmakla birlikte, kurdukları, hizmet sundukları ve yararlandıkları ilk bankalar Batı modellerine dayalıydı ve kimileri kuruluşun başlayarak Batıların elindeydi.³⁴ O halde yanıt bekleyen üçüncü sorumuz, bu maddi ilişkilerin neden ana konumuzu oluşturan kalıba, yani bölgenin ekonomik önemini yitirmesine bağlandıdır. Başka bir ifadeyle, bir bütün olarak Ortadoğu'nun niçin geri kaldığını yorumlarken, ekonomik modernleşme sürecini geriden izlemekle birlikte Müslümanlara oranla daha çabuk modernleşen dinsel azınlıkların çizgisine de anlam vermeliyiz.

Son olarak, Ortadoğu ve Batı arasındaki etkileşimleri açıklarken, bunların ticaret antlaşmalarında yer alan özel kurallar çerçevesinde geliştiğini görmemiz gerekir. Ortadoğu'nun yapısal evrimi ekonomik performans açısından kritik bağlamlarda geciktiği ölçüde, aynı kurallar ortaya çıkan handikapları azaltmış olabilir. Bunları incelemek Ortadoğu'da sürekli büyümeye dönük yolların kilit özelliklerini öne çıkaracaktır.

Meselenin özü modernlik öncesi Ortadoğu'da özel ekonomik örgütlenmenin dinamiklerini incelemektir. Kritik dönüşümler neden ortaya çıkmadı? Konunun dinle ilgili olduğu bağlamlarda, elbette ki dini mercek altına alacağız.

34 Clay, "Modern Banking".